

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Розбудова України як правової держави, формування громадянського суспільства відбуваються в умовах загострення криміногенної ситуації не тільки в Україні, а й в усьому світі. Наявність цієї обставини багато в чому пояснює активність законодавця щодо радикальної зміни кримінальної політики, оновлення як судової системи, так і нормативної бази взаємовідносин суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності.

У своїх наукових працях багато правознавців порушує теоретично складні і практично значущі питання пошуку ефективних методів і нових процесуальних форм боротьби зі злочинністю, що відповідають реаліям суспільного життя. Усе частіше пропонуються нетрадиційні для національної правової системи підходи до вирішення актуальних проблем регулювання кримінально-процесуальних відносин задля вирішення завдань кримінального судочинства. В основі більшості з них – нове бачення

цілеспрямування права: з такого, що гарантує існування й безпеку суспільства, воно перетворюється на право, що захищає інтереси в першу чергу окремої особи (ст. 3 Конституції, ст. 2 КПК України). Оскільки суспільство – це сукупність приватних інтересів, гарантії безпеки і свободи людини, закріплені законом, по суті, зберігають інтереси всього суспільства і забезпечують його життєздатність.

Зараз, коли головним напрямком судово-правової реформи стала ідея зміни соціальних цінностей на користь конкретної людини, особливого значення набули питання співвідношення публічних і диспозитивних начал судочинства, підстав обмеження свободи вибору в кримінальному процесі, що стали предметом наукового пошуку багатьох учених-процесуалістів, серед яких В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, Л.М. Лобойко, В.В. Навроцька та ін.

Публічністю в кримінальному процесі зветься така його побудова, за якої розслідування, роз-

гляд і вирішення кримінальної справи провадяться державними органами в державних інтересах і в силу їх посадового обов'язку поза залежністю від волі й розсуду громадян, організацій, інтереси яких безпосередньо порушені злочином [17, с. 72]. Засади диспозитивності розуміються як «закріплені в нормах кримінально-процесуального права ідеї свободи суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, таких, що мають у справі матеріально-правовий або особистий інтерес на свій розсуд розпоряджатися процесуальними правами з метою виникнення, руху або закінчення провадження у кримінальній справі, для захисту своїх суб'єктивних прав або охоронюваних законом інтересів» [4, с. 137].

У перехідний період розбудови української державності ці об'єктивні правові явища ретельно досліджуються науковцями. Багато теоретиків протиставляють публічну владу особистості, тим самим намагаючись розвести інтереси приватні і публічні. Така позиція характерна для часів жорсткої державної влади, коли об'єктивні положення права опинялися в залежності від державної політики, а існування інтересу окремої особи як такої визнавалось явищем негативним або відкидалось взагалі. Рушійною ж силою праворегулювання вбачався державний інтерес.

Протилежна точка зору зводиться до визнання домінування приватного інтересу над суспільним.

Але будь-які крайнощі породжують протиріччя. У правовій доктрині це призвело до розділення функціонального цілого – на публічний і приватний інтерес. У теорії кримінального процесу висловлено різні думки щодо визначення ролі засад публічності й диспозитивності в регламентуванні кримінально-процесуальних відносин. Одні вчені називають публічність і диспозитивність принципами кримінального процесу [12], інші визнають принципом тільки публічність, а диспозитивність – лише засадою [5, с. 187]. Заслугує на увагу точка зору, згідно з якою публічність в однаковій мірі стосується всіх галузей права і тому не може бути принципом однієї з них [3, с. 10]. Публічність – це загальноправове правило побудови суспільства взагалі, це суть і дух права, що становить собою сукупність найменшних неподільних частин – приватного інтересу [2, с. 20]. Є сенс погодитися і з В.М. Кудрявцевим, який вважав, що публічність є підґрунтям і приватного права, тому що певні моделі поведінки в цій сфері закріплені державою через правові механізми з метою охорони особистих майнових і немайнових інтересів [9, с. 37].

Економічна, фінансова, цивіль-

на чи інші галузі права без винятку наочно демонструють, наскільки глибоким є проникнення публічного права у приватне і навпаки. Достатньо чіткої межі між визначенням публічного і приватного бути не може хоча б тому, що публічність – це сукупність приватного, а приватне об'єктивно не може існувати без публічного. Проте в окремо взятій галузі необхідно розмежовувати царину переважної дії права приватного і публічного. З огляду на юридичну природу публічного і диспозитивного як явищ об'єктивної дійсності найбільш доцільним є дослідження саме їх співвідношення в кримінальному судочинстві, а не просто їх взаємодії.

Можливість розпоряджатися своїми правами (диспозитивність) передбачалася КПК й раніше. Так, особа вправі давати свідчення, заявляти клопотання, відводи, користуватися послугами захисника, перекладача, ознайомлюватися з матеріалами справи, розпоряджатися обвинуваченням у справах приватного обвинувачення, оскаржувати вирок тощо. Під розпорядження своїми правами (за аналогією зі змістом цього поняття в цивільному праві) слід розуміти визначення «юридичної долі» свого волевиявлення, яке не може бути обмеженим (тобто диспозитивність) і водночас повинно бути певним чином закріплене офіцій-

ними особами в передбаченому законом порядку (тобто публічність).

Змінами в законодавстві 2001 – 2003 рр., що одержали назву «Мала судова реформа», засади диспозитивності були значно розширені і стосувалися: (а) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим винних осіб, які вчинили злочин уперше (ст. 12 КК); (б) вибору складу суду (ст. 17 КПК); (в) обов'язкових для суду відмови прокурора від обвинувачення (ч. 2 ст. 282), виклику для допиту свідків з боку підсудного (ч. 2 ст. 253); (г) дослідження доказів у суді, якщо вони є належними й допустимими (ч. 3 ст. 253). Згода сторін має вирішальне значення при визначенні обсягу доказів, що будуть досліджуватись у суді (ч. 3 ст. 299).

Такі реформації викликали дискусії серед учених-процесуалістів. У наукових публікаціях в останній час лунає занепокоєність зростаючою динамікою процесів у законодавстві, що не відповідають, на думку окремих науковців, цілям кримінального процесу і становлять собою «нецивілізовану реакцію на тоталітарно-соціалістичний колективізм» [10, с. 12]. В.Г. Розовський відзначає, що зосередження уваги виключно на правах жертви задовольняє жертву, тоді як покарання повинно мати публіч-

ний характер і не бути питанням тільки приватного інтересу. Покарання призначається іменем народу чи держави за дії, що несуть загрозу добробуту всього суспільства [16, с. 45].

Виникають запитання: де ті розумні межі розширення диспозитивності в кримінальному судочинстві і в чому полягає збалансованість публічних і диспозитивних засад, з якими пов'язується надія на правопорядок? Відповіді на них треба шукати в юридичній природі кримінального процесу, нормативна модель якого, на відміну від цивільного, схематично може бути зведена до елементів «суб'єктивне право плюс юридичні гарантії» (диспозитивна побудова нормативного матеріалу). Елементами моделі кримінального судочинства є «правовий обов'язок плюс відповідальність» (імперативна побудова нормативного матеріалу), що зумовлено характером регулювання кримінально-процесуальних відносин. Воно, за словами С.С. Алексєєва, є «інтенсивним енергетичним полем», що належать до сфери державної діяльності по забезпеченню безпеки суспільства в цілому й учасників кримінального процесу, зокрема [1, с. 348].

Оптимальним у нинішніх умовах вбачається таке співвідношення публічності й диспозитивності, яке, з одного боку, забез-

печувало б умови для захисту прав та законних інтересів учасників кримінального процесу, спонукало їх до активної участі в судочинстві, а з другого – не похитнуло б віру решти членів суспільства у справедливість, яку зазвичай пов'язують з необхідністю встановлення істинних обставин справи. У найбільш загальному вигляді це знаходить своє відбиття в положенні щодо «...викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний» як одного із завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК).

Як бачимо, редакція ст. 2 КПК з 1992 р. змін не зазнала, в той час як реформою 2001 – 2003 рр. кардинально змінено підходи до вирішення цих завдань. Неабиякі надії тепер покладаються на змагальність процесу (ст. 16¹ КПК), законодавчо обмежується ініціатива суду в пошуках істини (статті 246, 282, 296, 303), запроваджуються скорочені форми судового розгляду кримінальних справ (статті 253, 299), скасовано ревізійні начала перегляду вироків (ст. 365) та ін.

Чи забезпечують такі кроки законодавця досягнення цілей кримінального судочинства?

Цілком логічним є те, що побудова кримінального процесу на

змагальній основі зумовила розширення засад диспозитивності з метою ефективного використання своїх прав сторонами. Це, з погляду багатьох учених, повинно сприяти встановленню істини («у спорі народжується істина») [13]. Інші точки зору, висловлені в юридичній літературі, є діаметрально протилежні («спір може й поховати істину») [7, с. 17].

Так, вважається, що проблема пошуку оптимальних засобів регламентації в кримінальному процесі зумовлена прагненням запозичити відповідні міжнародні стандарти, так званої гармонізації національного законодавства з європейським. Зазнає критики використання демократичної ідеології, основою якої є ілюзія рівноправності всіх соціальних прошарків, однакового їх доступу до багатства, що створюється всім суспільством, і важелів управління державою. Саме ідеологія у кримінальному судочинстві, як вважає Л.А. Александрова, витіснила таке поняття, як «істина», і платою за це є пасивність суду [2, с. 131].

Аналогічні думки висловлювалися й українськими вченими-процесуалістами [14, с. 42], але вони, як видається, не зовсім обґрунтовані. Вилучення в перебігу судово-правової реформи зі змісту статей 296 і 303 КПК положень щодо права суду за своєю ініціативою викликати нових

свідків, витребувати докази й призначати експертизу не означає позбавлення суду активності в доказуванні. Про це свідчить зміст інших статей КПК щодо права суду збирати, перевіряти й оцінювати докази (ч. 1 ст. 66, ч. 1 ст. 67, ч. 1 ст. 257). Законом також передбачене право суду витребувати нові докази (ч. 1 ст. 280 КПК), за своєю ініціативою провадити деякі слідчі дії (статті 312, 314 і 315 КПК). А це значить, що суд має право бути активним, на нього також покладається обов'язок всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи (частини 1 ст. 367 і 370 КПК).

Однак з такою сукупністю норм не узгоджуються положення ч.2 ст. 282 щодо обов'язку суду прийняти відмову від обвинувачення прокурора (ч. 3 ст. 264 КПК) і не продовжувати пошуків істини, якщо потерпілий не виявляє бажання підтримувати обвинувачення. Таке становище усуває взаємодію 2-х начал у кримінальному процесі, що не є нормальним. Диспозитивність не може не пов'язуватися з активною роллю суду, оскільки свобода заінтересованих осіб розпоряджатися матеріальними і процесуальними правами зумовлює необхідність не тільки допомоги, а й контролю з боку суду. Законодавцеві у подальшому потрібно визначитися з концепцією цілі кримінального

процесу, внести зміни в чинний КПК, які свідчили б про послідовність у виборі моделі правового регулювання.

З урахуванням результатів відповідних досліджень актуальним вбачається питання визначення меж диспозитивних засад у кримінальному судочинстві. Це можливо зробити за допомогою процесуального забезпечення останніх. Диспозитивність, як можливість суб'єктів розпоряджатись своїми правами в рамках, установлених кримінально-процесуальним законом, не суперечить принципу публічності, оскільки повинна ретельно регламентуватися законодавством. Уточнюючи норми кримінально-процесуального закону, законодавець у будь-якому випадку якісно змінює диспозитивність: адже чим менше прогалин в законодавстві, тим менше можливостей зловживання як з боку державних органів, так і з боку інших учасників судочинства. Таким чином, якісне зміцнення диспозитивності в кримінальному процесі означає посилення гарантій проголошених прав учасників судочинства, що, у свою чергу, досягається розвитком і конкретизацією публічного закону.

Так, вимагають подальшого врегулювання відносини, що складаються при оскарженні в суді дій посадових осіб досудового слідства. У багатьох випадках

скаржники не згодні з обґрунтуванням процесуальних рішень, заснованих на тлумаченні оціночних понять КПК.

Законодавець дещо стримує диспозитивні засади у кримінальному процесі, застосовуючи оціночні поняття типу «в необхідних випадках», «з дозволу слідчого», «може бути», «або» та ін. У зв'язку з тим, що оцінювати правову ситуацію за законом зобов'язана особа, яке веде процес (публічність), вона це має робити, дотримуючись принципів кримінального судочинства. Учасники, у свою чергу, вправі оскаржити процесуальні рішення до відповідних інстанцій (диспозитивність), у тому числі й у суді. У наявності «розумний баланс» у використанні імперативного і диспозитивного методів регламентування відносин.

Однак, як свідчить практика, розгляд скарг на слідчого, дізнавача чи прокурора ускладнюється внаслідок невизначеності в КПК порядку розгляду їх у суді, що суттєво впливає на реалізацію прав учасників процесу і свідчить про брак відповідних гарантій [8, с. 19]. Правильним в таких ситуаціях було б викликати для пояснення особу, дії якої оскаржуються, дослідити обставини, на які посилаються у скарзі підсудні, вислухати думку учасників процесу і прийняти відповідне рішення (постанову, ухвалу), а не відкла-

дати вирішення всіх проблем до винесення вироку, як це має місце зараз. Аналогічного вирішення потребують і проблемні ситуації, що виникають у зв'язку із заявленими клопотаннями учасників судового розгляду про визнання окремих доказів недопустимими. За вимогами ч. 3 ст. 253 КПК «суддя не вправі відмовити учасникам судового розгляду у дослідженні... доказів, якщо вони є належними і допустимими». Він повинен викласти свою позицію щодо заявлених доказів в окремій постанові в перебігу судового слідства, а не у вироку. Закріплення в КПК відповідних процедур сприятиме реалізації прав учасників кримінального судочинства.

У цьому зв'язку слід указати на невідповідність принципам кримінального судочинства норм, що встановлюють порядок скороченого судового слідства (статті 299 і 301 КПК). Деяким правознавцям це дає привід констатувати наявність у кримінальному процесі нового принципу – процесуальної економії, що звів нанівець принцип об'єктивної істини [15, с. 247]. Заперечення проти даної процедури висловлюються в працях і українських, і російських учених [18, с. 39].

Дійсно, спрощене провадження усуває ще й дію принципу змагальності. Вочевидь, що в суді в даному разі бракує процесу безпосереднього доказування вини

підсудного, оскільки суд без дослідження доказів переходить до судових дебатів. По суті, за такого порядку вина підсудного априорі вважається доведеною, що суперечить і принципу презумпції невинності. Підсудний опиняється у становищі, значно гіршому, ніж те, що має місце у випадках укладення угоди «на випадок визнання обвинуваченим своїй вини», яка практикується у США.

Гірше тому, що за американською процедурою неофіційні переговори ведуться між захисником обвинуваченого і обвинувачем, у результаті яких обвинувачений погоджується визнати в суді себе винуватим, якщо йому буде інкриміновано менш тяжкий злочин, ніж той, що вказаний в обвинувальному документі. У нашому ж випадку обвинувачений погоджується з усім обсягом обвинувачення. І хоча чинне національне законодавство теж не передбачає таких угод, підсудний, найвірогідніше, буде вимушений погодитися з рішенням суду, оскільки цьому сприяють, поперше, відсутність захисника-професіонала, який відповідно до КПК не є обов'язковим у таких випадках (для порівняння: в Росії за відповідних обставин захисник обов'язково має бути присутнім і в необхідних випадках надавати консультації підсудному – ст. 316 КПК РФ); по-друге – відсутність норми про обов'язкове роз'яснен-

ня обвинуваченому ще на досудовому слідстві його права на скорочене судове слідство, а також на виклик у суд свідків, не заявлених слідчим у списку-додатку до обвинувального висновку і в показаннях яких заінтересований обвинувачений (ч. 2 ст. 253 КПК); по-третє, авторитет суду, який, по суті, є ініціатором скороченого слідства: «суд вправі... визнати недоцільним дослідження доказів» (ч. 3 ст. 299 КПК).

Усе викладене свідчить про наявність винятків у багатьох принципах при застосуванні процедури скороченого судового слідства. Такий порядок судового розгляду, вважаємо, має бути усунутий законодавчим шляхом. Не випадково багато суддів або взагалі відмовляється від проведення скороченого судового слідства, або проводить його лише в тих випадках, коли й на досудовому слідстві, і в суді підсудний визнає свою вину, а матеріали всієї справи її підтверджують.

На фоні численних нововведень у КПК, пов'язаних з розширенням диспозитивних засад кримінального судочинства, впродовж значного часу діють положення, безпосередньо пов'язані з правами учасників процесу, які фактично не наповнені конкретним процесуальним змістом і потребують законодавчого втручання. Так, необхідно врегулювати

процес подання доказів учасниками кримінального процесу й іншими особами тим органам, які ведуть процес. Процесуальна форма прийому такого подання має включати відомості про походження об'єктів подання (предметів, документів), маніпуляції з ними, інші відомості, значущі для справи, оскільки такі об'єкти виникли поза кримінальним процесом. Для прийняття правильного рішення про належність цих об'єктів до справи доцільно зафіксувати думку особи, яка їх надає, про те, яким чином ці об'єкти стосуються справи.

Тривалий час не врегульованими залишаються також питання, пов'язані з можливістю проведення альтернативної експертизи, передбаченої Законами України про основи охорони здоров'я та судову експертизу. Реалізації права на альтернативну експертизу стають на заваді (а) відсутність процедури отримання об'єктів дослідження від слідчого, (б) залучення до справи висновку експерта, (в) проблеми, пов'язані з оцінкою висновків альтернативної експертизи, призначеної не за правилами, передбаченими КПК та ін.

Диференціація процесуальної форми (спрощений порядок судового розгляду), інші види розширення диспозитивних засад багатьма фахівцями розцінюються як наслідок тиску злочинності

[11]. Сучасні правові системи передбачають різні способи розвантаження судів, а значить, і економії коштів на їх утримання. Це і «призначення покарання за згодою сторін», і «штраф за згодою», і «поштовий дозвіл», «медіація» тощо [6, с. 30, 39, 116].

Окрім вирішення матеріальної сторони проблеми з реституційним правосуддям пов'язується також можливість якнайкращого врахування інтересів потерпілого, що відповідає положенню ст. 2 КПК про захист інтересів суб'єктів кримінального судочинства і збігається з позицією міжнародних організацій у сфері світової кримінальної політики. Конгрес ООН по запобіганню злочинності й поведженню з правопорушниками (квітень 2000 р.) відзначив, що позиція правосуддя все більше перемішується в напрямку врахування інтересів потерпілих.

Упровадження в національну систему судочинства альтернативних способів урегулювання кримінальних конфліктів, як видається, може мати місце за

умов: а) законодавчого визначення кола злочинів, з якими пов'язується відповідний спосіб регламентації кримінально-процесуальних відносин; б) залучення по можливості громадськості як посередника при вирішенні кримінальних спорів; в) добровільність намірів обвинуваченого й потерпілого щодо врегулювання конфлікту певним альтернативним способом, процедура якого передбачена законом і не суперечить принципам кримінального судочинства; г) контроль суду за законністю відповідних процедур.

Оскільки введення нетрадиційних або нових форм правового регламенту кримінально-процесуальних відносин може мати і зворотний ефект, доцільно перш за все враховувати національну ментальність та історичні традиції в царині законодавчої і правозастосовчої діяльності, вивчати міжнародну практику застосування соціально орієнтованих технологій і ширше втілювати в життя експериментальні норми в правозастосовчий процес.

- Список літератури:* 1. Алексеев С. С. Восхождение к праву. – М.: Норма, 2001. – 743 с. 2. Александрова Л. А. Публичность как основание уголовно-процессуального права. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 138 с. 3. Божьев В. П. Уголовно-процессуальное правоотношение. – М.: Юрид. лит., 1975. – 176 с. 4. Грошевой Ю. М. Деякі проблеми кримінально-процесуальної теорії // Вісн. Акад. прав. наук. – 2004. – № 3. – С. 135-141. 5. Громов Н. А., Николаиченко В. В., Франциферов Ю. В. О действии принципа публичности и диспозитивности при возобновлении уголовных и гражданских дел по вновь открывшимся обстоятельствам // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 186-192. 6. Гуценко К. Ф., Головки Л. В., Филимонов В. А. Уголовный процесс западных государств. – М.: Зерцало-М, 2002. – 515 с. 7. Джатиев В. Обвинение и защита //

Рос. юстиция. – 1995. – № 3. – С. 17-22. 8. *Зейкан Я.П.* Захист у кримінальному праві. – К.: Вид-во КНП, 2006. – 596 с. 9. *Кудрявцев В.Н.* Право как элемент культуры // Право и власть: Сб. ст. – М.: Изд-во МГУ, 1990 – С. 35-42. 10. *Мартышин О.В.* Несколько тезисов о перспективе правового государства в России // Гос-во и право. – 1996. – № 5. – С. 3-13. 11. *Нор В.* Публічність і диспозитивність у кримінальному процесі України: суть, пріоритети, взаємодія, сфера // Проблеми державотворення і захисту прав людини: 36. ст. – Л.: Львів. держ. ун-т, 2003. – С. 533-537. 12. *Маляренко В.Т.* Про публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 7. – С. 2-9. 13. *Навроцька В.В.* Засада диспозитивності та її реалізація у кримінальному процесі України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 18 с. 14. *Петрухин И.Л.* Концептуальные основы реформы уголовного судопроизводства в России // Гос-во и право. – 2002. – № 5. – С. 17-29. 15. *Прилуцкий П.* Проблеми істини в теорії кримінального судочинства // Право України. – 2004. – № 4. – С. 41-46. 16. *Попелюшко В.О.* Ще раз про спрощену процедуру правосуддя // Судова реформа в Україні: 36. наук. ст. – К.: Юрінком, 2002. – С. 246-248. 17. *Розовский Б.Г.* Ненаучные заметки о некоторых проблемах уголовного процесса. – Луганск: РИО ЛАВД, 2004. – 598 с. 18. *Строгович М.С.* Уголовний процес: Навч. посіб. – М.: Изд-во М-ва юстиции СССР, 1946. – 511 с. 19. *Шишкін В.* Диспозитивність – принцип судочинства // Право України. – 1999. – № 6. – С. 10-17. 20. *Шмаленя С.* Негативне в скороченні судового слідства // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 6. – С. 38-43.

Надійшла до редакції 20.12.2007 р.

УДК 343.121 (477)

*Л.А. Богословская, канд. юрид. наук, доцент
Национальная юридическая академия Украины
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков*

ПОКАЗАНИЯ ОБВИНЯЕМОГО КАК СРЕДСТВО ЗАЩИТЫ ЕГО ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ

Конституционные нормы, определяющие содержание основных свобод, прав и законных интересов личности, гарантируют их защиту и возможность их реализации. Правовой статус личности содержит в себе право на защиту чести, достоинства, свободы путем использования уголов-

но-правовых, уголовно-процессуальных, гражданско-правовых, административно-правовых способов. Судебная защита – один из способов защиты законных интересов личности, а право на защиту своих интересов является составной частью ее общеправового статуса, закрепленного в